

A HAZAI APRÓFALVASODÁS ÚJ IRÁNYAI

BALOGH ANDRÁS

NEW TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SMALL VILLAGES

Abstract

The number of small villages has been increasing for decades continually with different intensity. After 2001 this process became more intense compared to 1990s. More than one hundred new small villages have arisen between 2001 and 2011, twice as many as in the 1990s. The new small villages can be found especially in those regions where the rate of small villages is above average but not the most and where the number of other low populated villages is significant. During the last decade the number of small villages with natural growth and positive migration balance has decreased and the population decline has speeded up in settlements with very low population. A further problem that big part of new small villages has disadvantageous socio-economic status. On the whole, the differentiation of small villages is significant. The socio-economic development rate of them, the life quality of the local population are determined by the geographical location. Consequently this situation makes it necessary to use a spatial methods and not the more traditional Hungarian branch-type development policies.

Keywords: small villages, population census 2011, demographic processes, territorial characteristics, socio-economic status, regional policy, Hungary

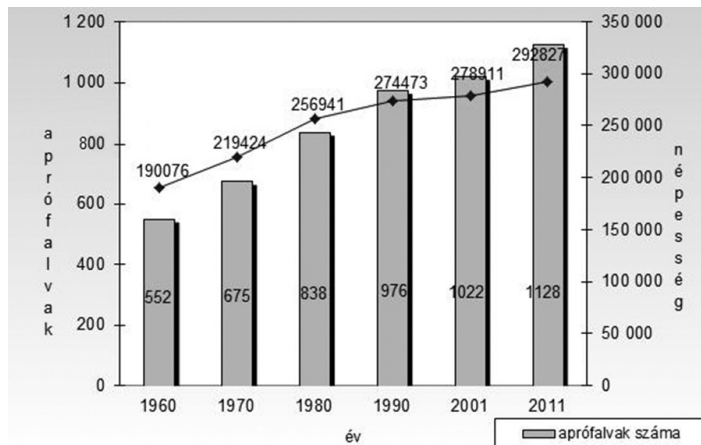
Bevezetés

A 2011. évi népszámlálás településsoros adatai óhatatlanul újra ráirányítják a figyelmet a települések népességszám-változásaival kapcsolatos folyamatokra. Különösen igaz lehet ez az aprófalvakra, amelyek az immár több mint harminc éve tartó magyarországi népességfogyás egyik leglátványosabb megnyilvánulási terei. Az ehhez társuló kedvezőtlen gazdasági és társadalmi környezet, a rendszerváltás előtti időszak településpolitikája által gyakorolt, az aprófalvakat kiemelten sújtó hátrányos megkülönböztetés gyakorlata együttesen odavezetett, hogy napjainkra az ötszáz főnél nem népesebb lélekszámú falvak a hazai településállománynak már több mint 1/3-át teszik ki. Ugyanakkor nyilvánvaló – és ma már számos tanulmány igazolja –, hogy egy ekkora elemszámú településkategória nem homogén, azonos társadalmi-gazdasági mutatókkal rendelkező településekből áll, s hogy differenciálódásuk főképp a rendszerváltás utáni években erősödött fel (BELUSZKY P. 1999; BAJMÓCY P. et al. 2006; G. FEKETE É. 2010). Tanulmányunk elsősorban az aprófalvak főbb demográfiai folyamataiban bekövetkezett változásokat, az azok mögött húzódó társadalmi-gazdasági tényezőket elemzi az ezredforduló óta eltelt időszakban, továbbá áttekinti az aprófalvasodás időbeli és térbeli sajátosságait, s kitér az aprófalvakkal kapcsolatos főbb szociális, gazdasági és fejlesztési kérdésekre.

Mivel az aprófalvak meghatározása a hazai településföldrajzi kutatásokban nem egységes, így tisztázandó, hogy cikkünk az ötszáz főnél nem népesebb településeket vizsgálja, az aprófalvasodás folyamata alatt pedig ezen ötszáz főnél nem népesebb, közigazgatásilag önálló települések számának és arányának a hazai településállományon belüli emelkedését érti.

Az aprófalvak számának változásai

Az aprófalvak számának emelkedése, illetve az aprófalvak népességvesztése Magyarországon korántsem új keletű folyamat, számos esetben évszázados tendenciaként jelenik meg, amelyben jelentős szerepet játszottak a kedvezőtlen közlekedési és mezőgazdasági adottságok, az előnytelen birtokszerkezet, valamint a 20. század első felében kiépülő – s az alacsony lélekszámú községeket rendszerint elkerülő – alapfokú intézményhálózat (ENYEDI GY. 1980, BELUSZKY P. 1985, BÓDI F. 1999). A legjelentősebb változás azonban kétségtelenül az 1970-es években zajlott le (1. ábra).



1. ábra Az aprófalvak és lakónépességük számának változása 1960 és 2011 között.

Forrás: népszámlálási kiadványok alapján saját számítás

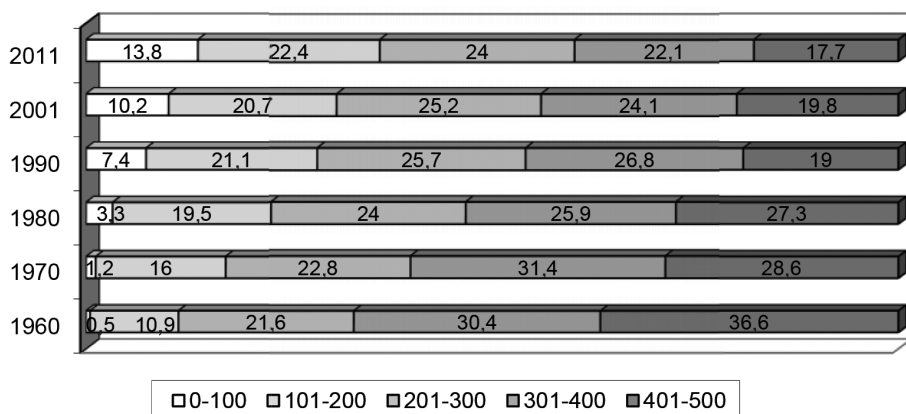
Figure 1 The change in the number of small villages and in their number of population between 1960 and 2011

Source: own calculations based on population censuses

Az 1960-tól 2011-ig tartó fél évszázad során az aprófalvak száma – eltérő dinamizmussal, de – folyamatosan nőtt, az 1970-es és 1980-as népszámlálások közötti dekádban például 163 településsel, ami a legmagasabb a vizsgált időintervallumban. Az 1990-es években az aprófalvasodás üteme mérséklődött: mindössze 46 település vált aprófaluvá. 2001 és 2011 között azonban gyorsult a folyamat, s 106 községgel bővült a településkategória. Szintén folyamatosan nőtt az aprófalvakban élők száma is, napjainkra megközelítve a 300 ezer főt. Az aprófalvas településállományon belüli népességszám-kategóriákat vizsgálva is nyilvánvaló, hogy az 1990-es évek némelyest kedvezőbb iránya újra megfordult: jelentősen növekedett a száz főnél kisebb, valamint a száz és kétszáz fő közötti községek aránya, s a két csoport együtt már az aprófalvak 36,2%-át teszi ki (2. ábra).

Aprófalvasodás megyei szinten

A 2011-es népszámlálás adatai alapján 1128 falu lélekszáma 500 fő vagy az alatti, ami a hazai településállomány 35,8%-a. A legtöbb Baranyában, Zalában és Borsod-Abaúj-Zemplénben fekszik, de ma már elmondható, hogy egyetlen olyan megye sincs, ahol ne lenne aprófalva. Baranyában a megye településeinek már közel 70%-a tartozik az aprófalvak közé, de Zalában és Vasban is közel 2/3 az arányuk (1. táblázat).



2. ábra Az aprófalvak százalékos megoszlása településnagyság-kategóriák szerint

Forrás: népszámlálási kiadványok alapján saját számítás

Figure 2 Percent categories of small villages according to the population groups

Source: own calculations based on population censuses

1. táblázat – Table 1

Az aprófalvak számának változása megyénként 2001 és 2011 között
Number change of small villages by counties between 2001 and 2011

Megye	Aprófalvak száma 2001	Aprófalvak száma 2011	Aprófalvak aránya 2001	Aprófalvak aránya 2011
Baranya	201	210	66,8	69,8
Zala	156	163	60,5	63,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	136	151	37,9	42,1
Vas	130	137	60,2	63,4
Somogy	103	123	42,0	50,2
Veszprém	101	107	46,5	49,3
Győr-Moson-Sopron	51	59	27,9	32,2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	35	39	15,3	17,0
Nógrád	28	37	21,4	28,2
Tolna	30	32	27,5	29,4
Heves	12	16	9,9	13,2
Bács-Kiskun	5	10	4,2	8,4
Békés	5	9	6,7	12,0
Csongrád	4	7	6,7	11,7
Komárom-Esztergom	6	7	7,9	9,2
Hajdú-Bihar	5	6	6,1	7,3
Pest	7	6	3,7	3,2
Jász-Nagykun-Szolnok	5	5	6,4	6,4
Fejér	6	4	5,6	3,7

Forrás: népszámlálások

Source: population censuses

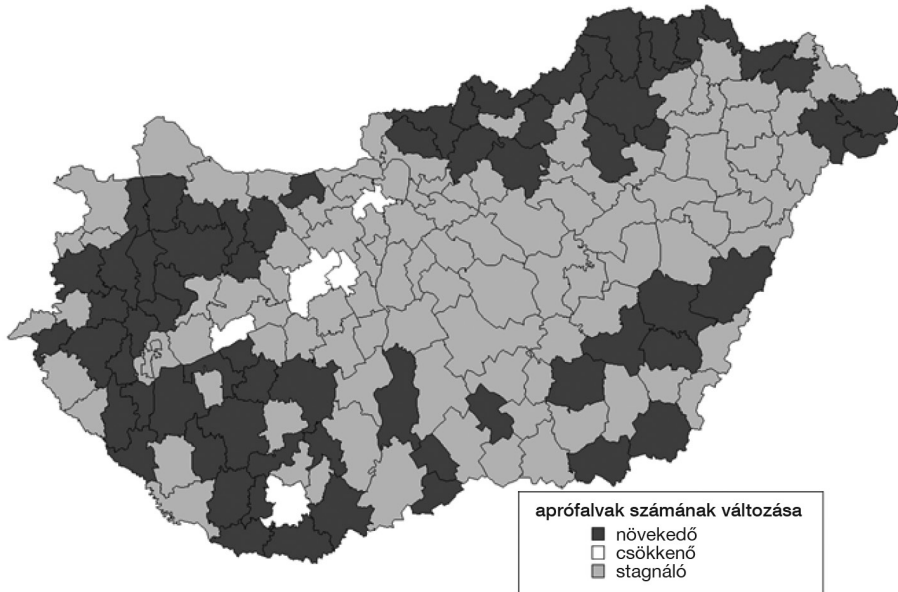
A legtöbb új aprófalva olyan megyékben keletkezett, ahol sok ugyan az ilyen jellegű település, de azok megyén belüli aránya nem számít extrém magasnak: tíz év alatt Somogyban hússzal, Borsod-Abaúj-Zemplénben 15-tel emelkedett a számuk.

Az aprófalvasodás elsődleges közvetett oka az 501-1000 lakosú ún. kisfalvak népességvesztése. Ezért a folyamat szempontjából nem mindegy, hogy az egyes megyékben ez a településkategória milyen számban fordul elő. 2001-ben Zalában, Vasban, Baranyában és Veszprémben szinte azonos számban voltak kisfalvak (nagyjából félszáz település mindenhol). Somogyban ugyanakkor 73, Borsod-Abaúj-Zemplénben pedig 80 falu lakónépessége esett 501 és 1000 fő közé. Épp e két utóbbi megyében vált a legtöbb település aprófaluvá az ezt követő tíz évben. Somogyban így jelentősen le is csökkent a kisfalvak száma (2011-ben már csak 53 község), ám Borsodban magas szinten maradt (2011: 75 kislefalu). Itt a településkategóriák között jelentős volt a kicserélődés: sok kislefalu vált aprófaluvá, de szintén sok, korábban ezer főnél népesebb településből lett kislefalu is. Az 501-1000 fő közötti falvak közül is elsősorban azok az „érdekesekek”, ahol a népességszám 500 főhöz közeli. 2001-ben Vasban 11, Zalában és Veszprémben 14, Baranyában 16 falu népességszáma volt 501 és 600 fő között, míg Somogyban 30, Borsod-Abaúj-Zemplénben 22 községé. A 2011-es adatok azt sugallják, hogy a Nyugat-Dunántúlon az aprófalvasodás mérséklődése várható: Vasban 7, Zalában 8, 600 fő alatti kislefalu található. Somogyban jelentősen, 16-ra, Borsodban alig, 18-ra csökkent a 600 főnél kisebb kislefalu száma, így úgy tűnik, e megyékben nincs akadálya az aprófalvak további gyarapodásának. Természetesen a folyamatot jelentősen befolyásolja a természetes szaporodás, a vándorlási egyenleg, illetve az etnikai összetétel alakulása is (lásd később).

Aprófalvasodás kistérségi szinten

Kistérségi szinten a változások még szembetűnőbbek. A 175 statisztikai kistérségből 68-ban nőtt, s mindössze ötben csökkent az aprófalvak száma 2001 és 2011 között (3. ábra).

A Balatonfüredi, Székesfehérvári, Gárdonyi, Pécsi és Pilisvörösvári kistérségekben a szuburbanizáció vagy a jelentős idegenforgalmi szerepkörből fakadó pozitív vándorlási



3. ábra Aprófalvasodó kistérségek. Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerk.
 Figure 3 Micro-regions with increasing number of small villages
 Source: personal design based on population census 2001 and 2011

egyenleg eredményeként csökkent az aprófalvak száma. 11 olyan kistérség van az országban, ahol 2001-ről 2011-re az aprófalvak száma legalább hárommal emelkedett (Szigetvári, Tabi, Kaposvári, Marcali, Csornai, Sárvári, Mohácsi, Balatonföldvári, Pétervásárai, Zirci és Salgótarjáni). Közülük hat kistérségben az aprófalvak aránya 50% feletti, s szintén hat fekszik a Dél-Dunántúlon. (A Szigetvári, Tabi, Kaposvári és Marcali kistérségek jelentik a közös halmazt.) Vagyis az ezredforduló utáni időszakban az aprófalvasodás a Dél-Dunántúlon volt a legintenzívebb.

A kistérségek esetében is – a Szigetvári és a Tabi kivételével – nem az extrém módon aprófalvasodott területeken képződtek újabb aprófalvak, hanem ott, ahol az arányuk 50% körüli vagy az alatti. 2001-től 2011-ig 55-ről 50-re csökkent azon kistérségek száma, ahol egyáltalán nincs aprófalva, míg hárommal nőtt azoké, ahol arányuk meghaladja a 70%-ot (2. táblázat).

2. táblázat – Table 2

Kistérségek csoportosítása aprófalvasodottságuk mértéke szerint
Categories of micro-regions according to rate of small villages

Kistérségi aprófalva-arány	Kistérségek száma 2001-ben	Kistérségek száma 2011-ben
70% felett	11	14
50 – 70%	21	21
20 – 50%	37	44
20% alatt, de min. 1 aprófalva	50	46
0%	55	50
Összesen	174	175

Forrás: 2011-es népszámlálás
Source: population census 2011

Amíg 2001-ben valamennyi, 70% feletti aprófalva-aránnyal rendelkező kistérség dunántúli volt (Óriszentpéteri, Sásdi, Sellyei, Lenti, Sümegi, Szigetvári, Siklói, Pécsváradi, Körmendi, Csepregi, Balatonfüredi), addig 2011-ben az új belépők – Tabi, Sátoraljaiújhegyi, Encsi – közül csak egy.

Az aprófalvak népességszám-alakulása

Magyarország 1128 aprófalujából 1010-ben csökkent a lakónépesség száma 2001 óta. Ez közel 90%-os arányt jelent. 1945 óta minden évtizedről elmondható, hogy a nagyobb aprófalvak fogytak kevésbé, s a legkisebbek a legjobban (BAJMÓCY P.–BOROS L. 2005). Amíg azonban a népességvesztés üteme 1990 és 2001 között az aprófalvas településállományon belül valamennyi településnagyság-kategóriában mérséklődött, addig 2001 és 2011 között mindegyikben ismét fokozódott. A 100 fő alatti községek például népességüknek közel ¼-ét veszítették el tíz év alatt (3. táblázat).

Mivel valamennyi településnagyság-kategórián belül nagyon magas arányban szerepelnek azok a települések, ahol természetes fogyás van, így elsősorban a vándorlási különbözet az, ami befolyásolni tudja a lakónépesség számottevő csökkenését. A legkisebb, száz fő alatti törpefalva, illetve a legnagyobb, azaz 401 és 500 fő közötti kategória az, ahol a legalacsonyabb a vándorlási veszteséggel rendelkező községek aránya. A törpefalvak

Az aprófalvas településnagyság-kategóriák népességszám-változása
2001 és 2011 között
Population change in small villages according to the population groups
between 2001 and 2011

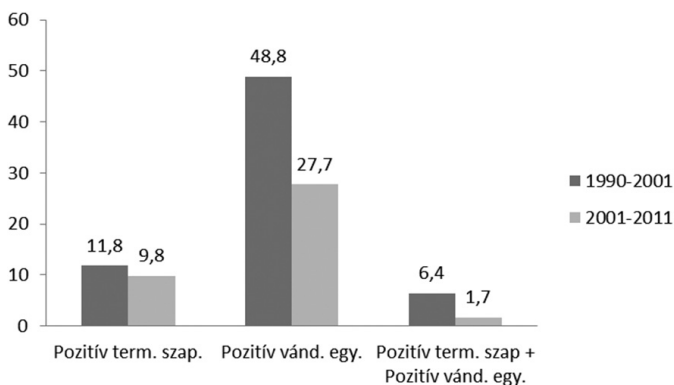
Településnagyság- kategória	Lakónépesség a 2001-es adatok százalékában	Természetes fogyású települések aránya (%)	Negatív vándorlási egyenlegű települé- sek aránya (%)
0-100	77,7	95,5	66,6
101-200	83,0	86,9	73,8
201-300	86,1	88,9	70,1
301-400	87,8	86,3	72,7
401-500	88,8	92,0	67,5

Forrás: 2011-es népszámlálás
Source: population census 2011

1/3-ában több volt a beköltöző, mint a falut elhagyó 2001 és 2011 között, s közülük 12-ben ez ellensúlyozni is tudta a természetes fogyásból fakadó csökkenést. A törpefalvak közül mindössze hétben beszélhetünk természetes szaporodásról, viszont mindhez jelentős negatív vándorlási különbözet társul, így mind a hét településen csökken a népességszám. A 401-500 fő közötti aprófalvak mutatói hasonlóak mind a születési és halálozási, mind pedig a migrációs különbségek alapján. Kétszáz településéből 184-ben természetes fogyás mutatható ki, viszont 1/3-ukban pozitív a vándorlási egyenleg. 32 olyan falu van a 401-500 fős településnagyság-kategórián belül, ahol tíz év alatt összességében nőtt a népességszám, s mind a 32-ben pozitív a vándorlási egyenleg. A születések száma viszont a 32 faluból csupán hatban haladta meg a halálozásokét, ami azt jelenti, hogy e hat község esetében a pozitív szaporodási érték és a vándorlási nyereség együttesen növeli a helyi népesség számát.

Az aprófalvak természetes szaporulatában és vándorlási egyenlegében jelentős változások következtek be 2001 és 2011 között az azt megelőző évtizedhez képest: bár az aprófalvak többségét mindkét dekádban a természetes fogyás és vándorlási veszteség jellemezte, az arányok az ezredforduló után sokkal rosszabbá váltak (4. ábra).

A folyamat túlnyomórészt igazodik az országos trendekhez: 1990 és 2001 között az 500 főnél népesebb települések 18,7%-ában, 2001 és 2011 között már csak 12,8%-ában volt természetes szaporodás. Az aprófalvaknál is csökkenés tapasztalható, ám annak mértéke kisebb. Igaz, ez így is azt jelenti, hogy csak minden tizedik aprófaluban haladta meg a születések száma a halálozásokét az ezredforduló után. A legjelentősebb változás a nem aprófalvak esetében is a pozitív vándorlási egyenleggel rendelkező települések arányának csökkenésében mutatható ki: 1990 és 2001 között még 72,3%-ukról, 2001 és 2011 között már csak 50,3%-ukról mondható el, hogy a beköltözők száma meghaladta az elköltözőkét. Az aprófalvaknál az ezredforduló előtti évtizedben majdnem minden második többletet tudott felmutatni, ám az utána következő időszakban már csak alig több mint ¼-ük. Elsődleges okként az elszegényedés említhető. Jellemzően az Ormánság, a Tolnai-Hegyhát, a Cserehát, a Zemplén és Külső-Somogy településeiből jelentős az elvándorlás. Érdekeség, hogy a korábbi trendekkel szemben már az elcigányosodott aprófalvak zöme is vándorlási veszteséget mutat. (pl. Csenyétén 2001 és 2011 között 151 fővel több volt az elköltözők száma, mint a beköltözőké.) Felgyorsult a vidéki terek (kisvárosok, községek)



4. ábra Pozitív természetes szaporodást és vándorlási egyenlegű aprófalvak arányainak változása az utolsó két népszámlálási ciklus között. Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálási kiadványok alapján saját tervezés
 Figure 4 Percentage of small villages with natural growth and positive migration balance between the last two population censuses

Source: personal design based on population census 2001 and 2011

fogyása is, melynek oka elsősorban az elvándorlás növekedése. Migrációs célpontjaik a nagyobb városok, megyeszékhelyek, ahol a népességfogyás napjainkra megállt, köszönhetően a bevándorlás fokozódásának (BAJMÓCY P.–DUDÁS R. 2009).

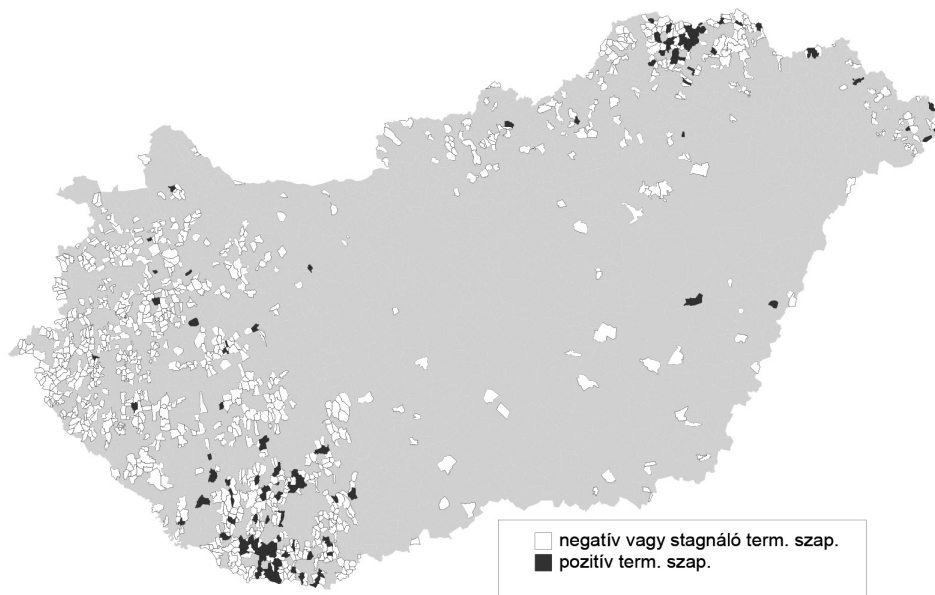
1990 és 2001 között az aprófalvak vándorlási vesztesége valamelyest meghaladta a tízezer főt. 2001 és 2011 között ez a szám már 25 ezer felett volt. Pozitív természetes szaporodással és egyben vándorlási nyereséggel rendelkező, 500 főnél népesebb településeink aránya a vizsgált két évtized alatt a felére esett vissza (1990-2001: 11,5%, 2001-2011: 5,9%), az aprófalvak korábban is nagyon alacsony aránya (6,4%) pedig drámaian lecsökkent (1,7%). Vagyis a folyamatok dinamikájukban hasonlóak mind az 500 fő feletti, mind az az alatti népességszámú települések esetében, eltérések elsősorban az adott településkategórián belüli arányokban rajzolódnak ki.

Pozitív természetes szaporodású aprófalvak

Az 1128 aprófaluból mindösszesen 110 település esetében volt több születés, mint halálozás 2001 és 2011 között (5. ábra). 2/3-uk Baranya megyében (43,6%) és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (24,5%) fekszik.

Némely település esetében extrém magas a természetes szaporodás. Az aprófalvak rangsorában első helyen álló Csenyétén például kétszer akkora (145 fő), mint a második helyezett Uszkán (79 fő). Mindkét esetben a cigány kisebbség relatíve magas településen belüli arányában keresendő az ok, hasonlóan még néhány, szintén jelentős szaporulatot felmutató faluhoz (4. táblázat).

A népszámlálások nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó adatai rendszerint megbízhatatlanok, elsősorban a többes identitás megjelölésének lehetősége, a kérdésre nem válaszolók és a magukat magyarnak vallók magas aránya miatt. Így a táblázatban látható, a népszámlálási adatokon nyugvó arányok sem tükrözik teljes mértékben a valóságot. Így is jól mutatják ugyanakkor a magas természetes szaporodással és a földrajzi fekvéssel való kapcsolatot: a felsorolt, tíz év alatt 30 fő feletti természetes szaporodást produkáló aprófalvak fele Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, 1/5-e baranyai. Azok a megyék fordulnak elő tehát leggyakrabban, ahol hagyományosan magas a roma népesség száma. A magas szaporodási értékek ellenére táblázatunk falvainak felében lényegében stagnált a népességszám,



5. ábra Az aprófalvak természetes szaporodása 2001-2011 között

Forrás: 2011-es népszámlálás alapján saját szerk.

Figure 5 Natural reproduction in small villages between 2001 and 2011

Source: personal design based on population census 2011

4. táblázat – Table 4

A cigány kisebbség aránya néhány magas természetes szaporulattal rendelkező aprófaluban

Rate of Gipsy minority in small villages with a high natural growth

Település	Megye	Lakó- népesség 2001	Lakó- népesség 2011	Természetes szaporodás 2001-2011 (fő)	cigányság aránya 2001 (%)	cigányság aránya 2011 (%)
Csenyéte	B.A.Z.	396	390	145	93,4	89,5
Uszka	Sz.Sz.B.	305	394	79	22,6	53,0
Felsőregmec	B.A.Z.	204	252	72	34,8	77,8
Gilvánfa	BAR	375	380	70	71,2	56,3
Gadna	B.A.Z.	243	260	68	18,5	25,4
Pálmajor	SOM	309	346	61	6,5	91,9
Fáj	B.A.Z.	289	367	52	3,1	1,9
Pusztamiske	VESZ	499	404	49	3,8	13,6
Siklósnagyfalu	BAR	428	415	46	36,7	75,4
Fulókércs	B.A.Z.	380	380	44	0,3	37,4
Tiszavid	Sz.Sz.B.	479	499	42	1,3	41,5
Lúzsok	BAR	220	220	41	2,3	12,3
Pusztaradvány	B.A.Z.	199	255	35	48,2	28,2
Kiscséc	B.A.Z.	210	195	32	20,5	82,6

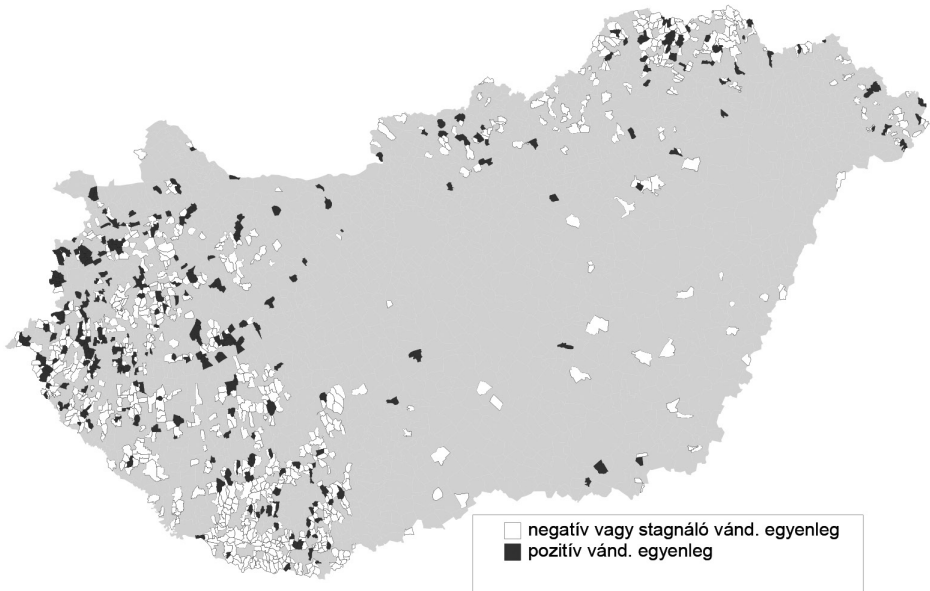
Forrás: népszámlálások

Source: population censuses

sőt, Pusztamiskén 499 főről 404 lakosra esett vissza. Az ok a jelentős elvándorlás. Hasonló a helyzet Csenyétén, Gilvánfán, Siklósnagyfalun, Fulókércsen, Lúzsokon, Kiscsécsen is. Vizsgált településeink másik fele jelentékenyen növelte lélekszámát, különösen Uszka, ahol a magas természetes szaporulathoz enyhe pozitív vándorlási egyenleg is társult, előrevetítve azt a forgatókönyvet, hogy a község pár éven belül túllép az ötszáz fős határon.

Pozitív vándorlási egyenlegű aprófalvak

2001 és 2011 között 312 aprófaluban (27,7%) volt vándorlási nyereség (6. ábra). Dunántúli dominancia jellemző rájuk: a három legtöbb pozitív vándorlási egyenleggel rendelkező falut magában foglaló megye – Vas (63 község), Zala (52) és Veszprém (40) – a 312 település felét adja.



6. ábra Az aprófalvak vándorlási egyenlege 2001-2011 között
 Forrás: 2011-es népszámlálás alapján saját szerk.
 Figure 6 Migration balance in small villages between 2001 and 2011
 Source: personal design based on population census 2011

Több település esetében itt is extrém magasak az értékek: 2001 és 2011 között a Csongrád megyei Óföldéakon 325 fő, a Veszprém megyei Szócön 303 fő, a Somogy megyei Patalomon 258 fő volt a vándorlási nyereség. E falvak azonban a halálozási rátában is kiemelkednek a mezőnyből. Mindhárom településen szociális otthon működik, s ez eredményezi a szélsőséges adatokat. Jelentős a beköltözés az idegenforgalmi szerepkörű aprófalvakba, kiemelten a Balaton környékén (pl. Paloznak, Aszófő, Vászoly), a Kőszegi-hegység térségében (Cák, Velem stb.), a Zempléni-hegységnél (pl. Hejce, Mogyoróska). A Soproni-hegység lábánál fekvő települések esetében a Sopronból való kiköltözés is erősíti a folyamatot (pl. Hidegség, Fertőboz), s a szuburbanizáció játszik szerepet a Zalaegerszeg közelében fekvő aprófalvak (Nagypáli, Boncodföldre), a Pécs környékiek (Romonya, Kővágótöttös), a Kaposvárhoz közeli (Kaposhomok) és a Szombathely „melletti” aprófalvak (Dozmat,

Kisunyom) bevándorlási többletében is. A vándorlási nyereséggel rendelkező aprófalvak 1/3-ában nőtt a lakosságszám 2001 óta, s ez döntő arányban annak köszönhető, hogy a beköltözés ellensúlyozta a természetes fogyást.

Pozitív természetes szaporodású és pozitív vándorlási egyenlegű aprófalvak

Az 1128 aprófaluból csupán 19 rendelkezett pozitív természetes szaporodással és pozitív vándorlási egyenleggel 2001 és 2011 között. Közülük minden második Borsod-Abaúj-Zemplén megyében fekszik (5. táblázat).

5. táblázat – Table 5

Pozitív természetes szaporodással és pozitív vándorlási egyenleggel rendelkező aprófalvak 2001 és 2011 között
Small villages with positive natural reproduction and positive migration balance between 2001 and 2011

Település	Megye	Lakó- népesség 2011	Természetes szaporodás 2001-2011 (fő)	Vándorlási egyenleg 2001-2011 (fő)	A lakóné- pesség növe- kedése (%)
Felsőregmec	B.A.Z.	324	72	48	58,8
Boncodfölde	ZALA	330	5	102	48,0
Uszka	Sz.Sz.B.	394	79	10	29,2
Pusztaradvány	B.A.Z.	255	35	21	28,1
Fáj	B.A.Z.	367	52	26	27,0
Felsőgagy	B.A.Z.	195	1	33	21,1
Abaujszolnok	B.A.Z.	177	13	13	17,2
Kővágótöttös	BAR	337	2	46	16,6
Söréd	FEJÉR	500	2	66	15,7
Magosliget	Sz.Sz.B.	271	20	6	10,6
Cserdi	BAR	386	18	16	9,7
Vásárosfalva	Gy.M.S.	155	1	11	8,4
Balajt	B.A.Z.	462	24	11	8,2
Hernádszentandrás	B.A.Z.	414	20	6	6,7
Nyugotszenterzsébet	BAR	241	11	4	6,6
Szentantalfa	VESZ	409	17	5	5,7
Beret	B.A.Z.	264	9	2	4,4
Semjén	B.A.Z.	451	1	14	3,4
Pápadereske	VESZ	272	2	2	1,5

Forrás: népszámlálások

Source: population censuses

A 19 településből tízen növelték legalább 10%-kal népességüket. Különösen Felsőregmec és Boncodfölde nőtt dinamikusán, lényegében másfélszeresére duzzasztva lélekszámukat. Esetükben várható, hogy a jövőben elhagyják az aprófalva-kategóriát, s így járhatnak a 400 főnél népesebb községek is – a 19-ből öt falu –, amennyiben meg tudják őrizni kedvező mutatóikat. Több községben (pl. Uszka, Pusztaradvány, Felsőgagy, Cserdi stb.), sok roma

él, s a beköltözők többsége is ezen etnikai kisebbségből kerül ki. Boncodföldre, Söréd és Kővágóttós dunántúli szuburbanizálódó települések.

Negatív természetes szaporodású és negatív vándorlási egyenlegű aprófalvak

Az aprófalvak többségét a természetes fogyás és a vándorlási veszteség egyaránt sújtja. Összesen 725 község, az aprófalvak 62,6%-a tartozik ebbe a csoportba. Baranya megyéből 135, Zalából 110, Borsod-Abaúj-Zemplénből 98, Somogy megyéből 89 település esetében haladta meg a halálozások száma a születéseket, illetve az elköltözők száma a bevándorlókat tíz év alatt, nem egy esetben komoly népességszám-csökkenést eredményezve (6. táblázat).

6. táblázat – Table 6

A lakónépesség csökkenése a természetes fogyással és vándorlási veszteséggel rendelkező aprófalvakban 2001 és 2011 között
Population reduction in small villages with negative natural reproduction and negative migration balance between 2001 and 2011

A lakónépesség csökkenése (%)	Aprófalvak aránya (%)
40% fölött	2,2
30% – 40%	8,0
20% – 30%	29,5
10% – 20%	46,6
10% alatt	13,7

Forrás: 2011-es népszámlálás
Source: population census 2011

A kategória aprófalvainak közel fele 10-20% közötti arányban veszített lakónépességéből, 1/3-ukban pedig 20-30%-kal csökkent a lélekszám. Nem meglepő, hogy a 725 falunak csak 17,9%-a nagyobb 400 főnél, 36,7%-a viszont már 200 főnél is kisebb. Némely település esetében a fogyás rémisztően nagy: a baranyai Szárászon 62,9%-kal, a borsod-abaúj-zempléni Litkán 57,5%-kal, Tornabarakonyban 53,6%-kal, Debrétén 53,3%-kal, a veszprémi Megyeren 51,1%-kal csökkent a lakónépesség. A természetes fogyással és vándorlási veszteséggel egyaránt sújtott aprófalvak közül a békésiek fogytak legnagyobb arányban 2001-es népességszámukhoz képest, 26%-kal, őket követik a Bács-Kiskun megyeiek (24,8%) és a borsodiak (20,9%). Az alföldiek zöme azonban még így is a népesebb aprófalvak közé tartozik, ellenben az észak-magyarországiakkal, ahol az átlagos lakosságszám 246 fő. A Dunántúlon a somogyi (19,2%-os fogyás) és zalai (18,3%) falvak állnak az élen.

Aszerint, hogy a születések és halálozások különbözősége vagy a vándorlások felelősek-e inkább a lélekszám csökkenéséért, nem lehet különbséget tenni. Nagyjából a települések 50%-ában az egyik, 50%-ában a másik mutat nagyobb mértékű csökkenést. Vannak települések, ahol mindkettő extrém magas értéket vesz fel. A Mezőkövesdi kistérségben Fekvő Kácson a természetes fogyás 88 fő volt, az elköltözők száma pedig 86 fővel múlta felül a beköltözőkét. Találunk példát nagyon magas vándorlási veszteségre és alacsony mértékű fogyásra (pl. Körösújfalu: vándorlási veszteség: 229 fő, természetes fogyás: 34 fő) és igaz ez fordított esetben is (pl. Tiszababolna: természetes fogyás: 96 fő, vándorlási veszteség: 14 fő).

Szociális ellátás, eltérő gazdasági pályák

Az aprófalvak jelentős hányada kedvezőtlen demográfiai mutatókkal, illetve rossz munkaerő-piaci helyzettel jellemezhető (BELUSZKY P.–SIKOS T. T. 2007). Az időskori szociális ellátás biztosítása, a rendszeres szociális segély, az álláskeresői járadék stb. folyósítása komoly terhet ró a forráshiánnyal küzdő települési önkormányzatokra, illetve a központi költségvetésre.

Az időskori ellátást elsősorban a falugondnoki szolgáltatás, a házi segítségnyújtás és a jelzőrendszeres házi segítségnyújtás jellemzi. Ezek az adott településekhez kötődnek, igénybe vételük helyben történik, így alkalmasak az ellátásbeli különbségek feltárására. Az időskori szociális ellátásában mutatkozó különbségeket a Nyugat-dunántúli régió példáján mutatjuk be. Ez a régió gazdasági fejlettségében sokszínű, továbbá magas az aprófalvak és a hatvan év feletti lakosság aránya. A falugondnoki szolgáltatások rendszerint az érintett falvakban szerveződnek, a gesztor települések száma minimális. A szolgáltatás és az aprófalvak népességszáma között nincs összefüggés: átlagosan 244-en élnek azokban a településekben, ahol tevékenykedik falugondnok, és 247-en azokban, ahol nem. A házi segítségnyújtás esetében már domináns a gesztorként funkcionáló települések száma. 208 aprófalut segít ki 36 gesztor település. Esetükben meghatározó a centrális fekvés, a népességszám viszont nem. Sőt, a gesztor települések között nem egy aprófalut is találunk. Azok az aprófalvak, ahol a jelzőrendszeres házi segítségnyújtás igénybe vehető, szinte kivétel nélkül maguk a szolgáltatásba bevont települések, nem jellemzőek a gesztortelepülések. A Nyugat-dunántúli régióban az egyes megyék aprófalvainak szociális ellátottsága tekintetében a gazdasági fejlettségbeli különbségek nem köszönnek vissza. A régió legkevésbé fejlett, ugyanakkor leginkább aprófalvakkal tarkított és legidősebb korszerkezetű megyéjében, Zalában, a helyben igénybe vehető szociális ellátások terén nincs elmaradás a másik két megyével szemben, sőt, a falugondnoki ellátás itt a legkiépítettebb.

A rendszerváltozást követően újraformálódott gazdasági térszerkezetben az azóta eltelt időszak alatt lényeges elmozdulások nem következtek be. Hasonlóan a településállomány többi eleméhez, az aprófalvak esetében is a földrajzi fekvés befolyásolja elsődlegesen gazdasági lehetőségeiket. E községekben a mezőgazdálkodási tradíciók máig erősebbek, mint a nagyobb lélekszámú településeken (G. FEKETE É. 2013b). Így a természeti környezet adottságaira való ráutaltság is nagyobb. Az aprófalvak túlnyomó részére azonban dombvidéki, kedvezőtlen talajadottságú, kisméretű művelhető földterület jellemző. Ehhez társul a helyi ipar szinte teljes hiánya. Az aprófalvak saját munkalehetőségek hiányában erősen kötődnek a fejlettebb központokhoz. G. Fekete Éva az ún. „gazdaságtalan aprófalvak” közé sorolja az előregedő falvakat, a gettósodó településeket, azokat az üdülőfalvakat, ahol a második otthonok ugyan a falut látszólag életben tartják, de a helyi gazdaság szempontjából nem jelentenek mobilizáló erőt, valamint az „újjagdagok játszótereit”, ahol egy-egy tulajdonos a megszerzett vagyont szórakozási szükségleteik kielégítésére használja, s nem törődik a helyi hagyományokkal, a fenntarthatósággal (G. FEKETE É. 2013b).

A falusi turizmust több kutató is az aprófalvak lehetséges kitorési pontjaként tartotta számon (CSORDÁS L.–SZABÓ G. 1993, CSAPÓ T.–SZABÓ G. 1997, HANUSZ Á. 2002). Ugyanakkor több vizsgálat is igazolta, hogy valójában nagyon szűk azon kisközségek köre, amelyek gazdasági megújulásában az ágazat meghatározó szerepet tud játszani, s hogy az idegenforgalmi mutatók viszonylag kedvező értékei nem jelentenek automatikusan kedvező gazdasági helyzetet (BAJMÓCY P.–BALOGH A. 2002, JÓZSA K. 2013). Magyarországon – nem csupán az aprófalvakra, hanem valamennyi településre vonatkozóan – a 2000-es évek közepétől a falusi vendéglátók és a kiadott férőhelyek száma lassú csökkenést muta-

tott. A vendégforgalom azonban – mind a vendégek száma, mind az eltöltött vendégéjszák vonatkozásában – növekedett. 2009-ről 2010-re azonban országos szinten drasztikus kapacitás- és vendégforgalom-visszaesés következett be. Az önminősítés lehetőségének megszűnése, a védjegy használatának bevezetése, illetve a falusi turizmussal foglalkozók 800 ezer Ft-os bevételéig érvényes adómentességének 2010. január 1-jétől való megszűntetése az aprófalvakat is komolyan érintette. Különösen kedvezőtlen hatása lehet e változásoknak az ország elmaradottabb aprófalvaiban, ahol a falusi turizmuson kívül egyéb gazdasági tevékenység megtelepedésének kevés az esélye. A falusi turizmus szempontjából legkedvezőbb lehetőségekkel a Balaton környékének, a középhegységi vonulat (a Cserhát kivételével) és Nyugat-Magyarország egyes kistájainak (Kőszeg és Sopron környéke, Őrség, Vendvidék, Göcsej), valamint a Zselic és a Tisza-tó térségének aprófalvai rendelkeznek. Ugyanakkor még e területeken sem tud minden aprófalva előnyt kovácsolni meglévő adottságaiból. A települések másik része – egyéb lehetőség híján – csak kényszerből fogad vendégeket otthonában vagy lakóingatlanában, egy harmadik csoport pedig – számottevő bevételi forrásra nem látva esélyt – egyáltalán nem aknázza ki a turizmus adta lehetőségeket (JÓZSA K. 2013).

Az aprófalvak fejlesztése kapcsán elsőként a „kevés ember – sok falu” problémába ütközünk bele. Ráadásul e községek területi diszperzitása jelentős, gazdasági és társadalmi mutatóikban, fejlődési pályáikban egymástól jelentősen különböznek. Mivel az aprófalvak szinte minden vonatkozásban nagyon heterogén településkategóriát alkotnak, egységes, közös fejlesztési stratégia nem alkalmazható rájuk. A rendszerváltozás óta probléma, hogy számos esetben az önkormányzatok nem tudnak arra pályázni, amire valójában szeretnének (VÁRADI M. M. – SCHWARZ GY. 2013). A különböző céltámogatásokra kiírt pályázatok párhuzamos beruházásokat, kihasználatlan új épületeket, kényszerpályákat idézhetnek elő. Tovább kellene kopnia az ágazati, s erősödnie a térszemléletnek, hiszen mikroregionális szinten már kijelölhetőek hasonló adottságokkal, problémákkal és lehetőségekkel rendelkező falvak, s kiépültek a hagyományos településközi kapcsolatok. A vidéki gazdaság fejlesztésére életre hívott LEADER közösségi kezdeményezés épp e logika mentén épül fel, hiszen földrajzilag összefüggő településcsoportokat támogat az általuk kidolgozott fejlesztési stratégiák megvalósítására. A programmal szemben azonban napjainkra kissé megkopott a bizalom, elsősorban az önerő nehézkes előteremtése, a túlságosan bürokratikus ügyintézés, az elbírálási folyamat lassúsága miatt (DOBA SZ. 2009; JÓZSA K. 2013). Az aprófalvas önkormányzatok a legtöbb fejlesztési forrást infrastruktúra-beruházásokra, településkép formálásra, intézményeik felújítására igénylik (JÓZSA K. 2013).

Az aprófalvak fejlesztéséhez, optimális „működtetéséhez” a Nyugat-Európában már évtizedek óta alkalmazott vidékfejlesztési politikák szinte mindegyikéből veszünk át elemeket. Ilyen például az ún. kulcstelepülések hálózatának kiépítése. A vidékfejlesztés egyik legfontosabb feladata, hogy a rurális terekben megfelelően tudja racionalizálni az egyes funkciók telepítését, hogy a népesség további csökkenése megelőzhetővé váljék (CLOKE, P. J. 1979). A feladatellátás centralizálása mögött húzódó elv a méretgazdaságosság. Több közszolgáltatás – önkormányzati igazgatás, óvodai és általános iskolai oktatás, egészségügyi ellátás – esetében is beigazolódtott, hogy bizonyos – mindegyik esetében más és más – létszámhatár felett érvényesül egyfajta mérethatékonyságbeli hatás (KOÓS B. 2013). Az aprófalvak funkcionális kiürülésének, a feladatok nagyobb településeken való koncentrálsának Magyarországon is sok évtizedes múltja van, még ha az azt kísérő ideológia többször változott is. Ez azonban – amellet, hogy a helyi társadalom marginalizálódását is fokozza – egyrészt nem állítja meg a központtól távolabb fekvő kis lélekszámú községek fogyását, másrészt optimális működéséhez sem adottak a feltételek. Az alapfokú intézményeket nem lehet túl messze vinni a lakóhelyektől, így a lehetséges kulcstelepülések is kicsik és

sokat is kellene belőlük kijelölni. A feladatellátások koncentrálásáról máig nem mondtunk le, számos módon „ösztönözve” az alacsony lélekszámú községeket az együttműködésre (Társulási Törvény, többcélú kistérségi társulások létrehozása, ezer fő alatti település ÖNHIKI-s pályázatának körjegyzőségben való részvételhez kötése stb.). Az aprófalvak számára ma már alapvetően három intézmény: a polgármesteri hivatal, illetve – ahol még van – az óvoda és a tagiskola fennmaradása jelent kérdést, egyéb közszolgáltatásokat a térség meghatározó városában vesznek igénybe (KOÓS B. 2013).

Más lehetőséget kínál az ún. „transport” politika, melynek célja a vidéki lakosság mobilitásának növelése a tömegközlekedés támogatásával vagy más módszerekkel (MOSELEY, M. J. 1979). Az összefüggő aprófalvas térségekben a kedvezőtlen útviszonyok, a tömegközlekedés által biztosított alacsony járatszám miatt az elérhetőségi mutatók rosszak. Részmegoldást a falugondnoki szolgáltatás keretében biztosított kisbusz jelenthet, falugondnok azonban nincs minden aprófaluban. A falugondnoki hálózat a „mobil szolgáltatások” politikájának is egyik eszköze. Ennek lényege, hogy a szolgáltatások mobilizációjával a lakosságot helyben vagy otthonukhoz közel lássák el (MOSELEY, M. J. 1984). A falugondnokok ugyanis számos szociális alapfeladat ellátásában is aktívan közreműködnek (szociális étkeztetés, házi segítségnyújtás, háztartási eszközök javításának ügyintézése stb.). De ez a koncepció érhető tetten a 600 fő alatti településeken működtethető mobil postai szolgáltatások terén is. A KSH adatai szerint 2010-ben 1106 községet érintett ez a tevékenység, fenntartásuk ráadásul olcsóbb is, mint a kiépített hivataloké.

További komoly probléma, hogy a különböző területi szintek fejlesztési dokumentumai csupán mint a fejlődést akadályozó tényezőként említi az aprófalvakat, de a velük kapcsolatos jövőkép megalkotásának már nagyon kevés figyelmet szentelnek. A városokhoz közel fekvők esetében a „spontán” megújulásban bíznak, a távolabb fekvőknél legfeljebb az üdülőfaluvá válást tartják lehetségesnek (G. FEKETE É. 2013a).

Az aprófalvas önkormányzatok a 2000-es évek közepén a településeiket sújtó legnagyobb problémának a helyi munkahelyek hiányát látták, megelőzve többek között a magas munkanélküliségi rátát (BALOGH A. 2008). Ebből az is következik, hogy a munkanélküliség kezelésének leghatékonyabb módja szerintük a helyben megvalósuló munkalehetőség lenne, ennek azonban nincs realitása. Megfelelő településközi kapcsolatokkal, jó elérhetőségi mutatókkal, fejlett és kellő számú munkahelyet biztosító térségi központokkal azonban a probléma orvosolható lenne. Vagyis az aprófalvak gazdasága csak integrációban tud fennmaradni (G. FEKETE É. 2013a). E célból, nevezetesen a vidékfejlesztésben érdekelt összes szereplő – kormányzati, önkormányzati, civil közreműködők, gazdálkodó szervezetek stb. – együttműködési hálózatba szervezése érdekében jött létre 2008 végén – hasonlóan a többi uniós tagállamhoz – a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat. A szervezet azóta száz feletti vidékfejlesztési projektötlet elindítását támogatta, a vidéken dolgozó szakemberek munkáját összefogó nagyobb szervezetekkel (pl. MTA, AGRYA – Fiala Gazdák Magyarországi Szövetsége stb.) együttműködési megállapodásokat kötött, hálózati formában pedig tematikus szakosztályok működését is segíti.

Összefoglalás

A hazai településállomány több mint 1/3-át kitevő aprófalvak számának emelkedése több évtizede – időszakonként eltérő dinamikával – zajló folyamat. Az 1990-es években egy ötven éve nem tapasztalható mérséklődés volt megfigyelhető, amelyet az ezredforduló után egy újabb intenzívebb szakasz követett. Az aprófalvakon belül is főképp a kis lélekszámú települések aránya nő. Három megye – Pest, Fejér és Jász-Nagykun-Szolnok – kivé-

telével mindenütt emelkedett az aprófalvak száma. A legtöbb új aprófalva nem a leginkább aprófalvas térségekben képződött 2001 után, hanem ott, ahol az aprófalva-arány az adott területi egység településállományán 40-50% körüli és emellett nagy számban fordulnak elő 501-1000 fő közötti ún. kistalvok.

Jelentős változás az ezredfordulót megelőző évtized folyamataihoz képest, hogy számottevően lecsökkent a vándorlási nyereséggel rendelkező aprófalvak aránya: amíg a 2001-es népszámlálás szerint az aprófalvak közel felében többen költöztek be, mint hagyták el a falut, addig 2011-re már csak 27,7%-ukról mondható el ugyanez. Határozott nyugat-dunántúli térbeli koncentrálódás jellemzi őket. Aprófalvaink 64,3%-ában viszont természetes fogyás és vándorlási veszteség egyaránt kimutatható. Az ezredforduló utáni aprófalvasodást végigkíséri egy minőségi változás is: az új aprófalvak közel 2/3-a kedvezőtlen társadalmi, gazdasági és demográfiai mutatókkal rendelkezik.

Az aprófalvak gazdasági és szociális helyzete összetett, jól reprezentálva magának a településkategóriának a sokszínűségét is, s hasonlóan sokfélék a velük szemben alkalmazott stratégiák is. A fejlesztések során egymásnak ellenesülő tényezőkkel kell megbirkózni. Fontos célkitűzés a helyi lakosság helyben tartása. Ezt viszont a gazdasági kiürülés, a funkciók térbeli koncentrálódása nem segíti elő. Így egyrészt meg kell találni azokat a helyi értékeket – mind a természeti, mind az épített környezetben, a helyi kultúrában és hagyományokban –, amelyek erősítik a közösség identitását, másrészt sikeres gazdasági integrációjukhoz feltétlenül szükséges elérhetőségük javítása mind a közlekedés, mind az infokommunikációs technológiák terén. Ehhez többek között ezt segítő pályázati lehetőségekre, az aprófalvak problémáit szem előtt tartó regionális fejlesztési tervekre, a sikeres projektek, programok hazai és nemzetközi tapasztalatcseréire lenne szükség.

BALOGH ANDRÁS

NYME TTK Földrajz és Környezettudományi Intézet, Szombathely
baloghandras@ttk.nyme.hu

IRODALOM

- BAJMÓCY P.–BALOGH A. 2002: Az aprófalvak turizmusa – kiút vagy zsákutca? – In: Kutatás a turizmusban. A turizmus aktuális kérdései Magyarországon. Pécsi Tudományegyetem Turizmus Tanszék, Pécs, pp. 195–209.
- BAJMÓCY P.–BOROS L. 2005: Az aprófalvak népessége 1949-től napjainkig. – In: CSAPÓ T.–KOC SIS ZS. – LENNER T. (szerk.): A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után. Savaria University Press, Szombathely, pp.61–79.
- BAJMÓCY P.–JÓZSA K.–PÓCSI G. 2006: Szélsőséges aprófalvak. Aprófalvak a településlisták végein néhány társadalmi-gazdasági mutató alapján. – In: CSAPÓ T.–KOC SIS ZS. (szerk.): A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon. Savaria University Press, Szombathely, pp. 83–101.
- BAJMÓCY P.–DUDÁS R. 2009: Újraurbanizáció szuburbanizáció mellett. Új trendek Magyarország népességének belföldi migrációjában. – In: CSAPÓ T.–KOC SIS ZS. (szerk.): A közép- és nagyvárosok településföldrajza. Savaria University Press, Szombathely, pp. 208–218.
- BALOGH A. 2008: Az aprófalvas településállomány differenciálódási folyamatai Magyarországon. – Savaria University Press, Szombathely, 110 p.
- BELUSZKY P. 1985: A kistalvokról – településtudományi megközelítésben. – In: SÜKÖSD F. (szerk.): Az aprófalvak közléte és ifjúsága, Pécs, pp. 72–91.
- BELUSZKY P. 1999: Magyarország településföldrajza. Általános rész. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 584 p.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. T. 2007: Változó falvaink. – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 459 p.
- BÓDI F. 1999: Szociális ellátórendszerek a falvakban. – In: PÓCS GY. (szerk.): Vidékfejlesztés – Vidékpolitika. Agroinform Kiadóház, Budapest, pp. 39–60.
- CLOKE, P. J. 1979: Key settlements in rural areas. – Methuen, London, 259 p.

- CSAPÓ T.–SZABÓ G. 1997: Vas megye falusi turizmusa. – *Comitatus* 7. 12. pp. 47–54.
- CSORDÁS L.–SZABÓ G. 1993: A falusi-tanyai turizmus szervezésének és fejlesztésének feltételei az Alföldön. – *Alföldi Tanulmányok* 15. pp. 137–161.
- DOBA SZ. 2009: A LEADER-szerű tervezés tapasztalatai a zalai aprófalvakban. – In: MAJOROS P. (szerk.): *Tudományos évkönyv 2009. Válság és megújulás*. BGF, Budapest. pp. 163–177.
- ENYEDI GY. 1980: *Falvaink sorsa*. – Magvető Kiadó, Budapest. 185 p.
- G. FEKETE É. 2010: Az aprófalvak és a településhálózati integráció. – In: CSAPÓ T.–KOC SIS Zs. (szerk.): *A településföldrajz aktuális kérdései*. Savaria University Press, Szombathely. pp.68–76.
- G. FEKETE É. 2013a: Aprófalvak fejlesztői „szemüveggel” és a pályázati lehetőségek tükrében 2002 és 2006 között. – In: KOVÁCS K.–VÁRADI M. M. (szerk.): *Hátrányban, Vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest. pp. 296–314.
- G. FEKETE É. 2013b: Az aprófalvak gazdasági megújulásának lehetőségei. – In: KOVÁCS K.–VÁRADI M. M. (szerk.): *Hátrányban, Vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest. pp. 352–363.
- HANUSZ Á. 2002: A falusi turizmus elméleti kérdései és fejlesztési lehetőségei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. – In: *Természettudományi Közlemények* 2. pp. 127–138.
- JÓZSA K. 2013: Fejlődést segítő és hátráltató tényezők az aprófalvakban a helyi polgármesterek szemszögéből. – In: *Településföldrajzi Tanulmányok* 2, Nyugat-magyarországi Egyetem, Szombathely, megjelenés alatt.
- KOÓS B. 2013: A közszolgáltatás-szervezés és költséghatékonysági kényszer a kistelepülések körében. – In: KOVÁCS K.–VÁRADI M. M. (szerk.): *Hátrányban, Vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest. pp. 248–271.
- MOSELEY, M. J. 1979: *Accessibility: The rural challenge*. – Methuen, London, 204 p.
- MOSELEY, M. J. 1984: *Service decline and Policy Response: Rural Britain in the 1980s*. – In: LONSDALE, R. E.–ENYEDI, Gy. (eds.): *Rural Public Services. International Comparisons*. Westview Press. Boulder and London, pp. 105–112.
- VÁRADI M. M.–SCHWARZ Gy. 2013: „Itt kis léptékekben kell gondolkodni”. – In: KOVÁCS K.–VÁRADI M. M. (szerk.): *Hátrányban, Vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest. pp. 199–219.